

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

УДК 343.98

Р. Л. СТЕПАНЮК,*кандидат юридичних наук,**начальник кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії**факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства та дізнання**Харківського національного університету внутрішніх справ*

СТРУКТУРА ОКРЕМИХ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто основні підходи вчених щодо структури окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. На основі аналізу наукової літератури запропоновано авторське бачення структурної побудови криміналістичних методик різних рівнів.

Як і будь-яка система наукових і практичних положень, окрема криміналістична методика має бути чітко структурована. Однак сьогодні немає підстав стверджувати про єдність підходів до розуміння її структури, що, безумовно, не йде на користь, перш за все, можливостям практичного впровадження наукових рекомендацій.

Наукові основи криміналістичної методики досить ґрунтовно досліджувались у працях І. О. Возгріна, А. Ф. Волобуєва, Ю. П. Гармаєва, Г. Ю. Жирного, О. Н. Колесніченка, С. Ю. Косарева, О. Ф. Лубіна, І. М. Лузгіна, Г. А. Матусовського, В. В. Тіщенко, М. І. Хлюпіна, С. Н. Чурилова, А. В. Шмоніна, Б. В. Шура тощо. Однак до цього часу немає єдності з приводу того, з яких частин мають складатись окремі методики. Дослідники в різних сполученнях включають до їх структури: а) криміналістичну характеристику злочинів; б) обставини, які підлягають встановленню (з'ясуванню, доказуванню); в) типові слідчі ситуації і програми розслідування на початковому, наступному і заключному етапах; г) особливості тактики слідчих дій і тактичних операцій; д) особливості використання спеціальних знань; е) організаційно-технологічні особливості розслідування відповідної категорії злочинів; ж) особливості діяльності слідчого за зупиненими кримінальними справами; з) профілактичну діяльність слідчого при розслідуванні злочинів відповідної категорії тощо. Тому подальше дослідження проблеми із метою вироблення загального підходу до структурної побудови окремих методик розслідування злочинів залишається актуальним науковим завданням.

У науковій літературі превалюють дві загальні точки зору щодо інформаційної основи окремої методики. На сьогодні найбільш по-

ширена думка про те, що нею є криміналістична характеристика злочинів. Водночас дедалі активніше відстоюється позиція щодо наукової і практичної нікчемності цієї категорії і доцільності замінити її на характеристику предмета доказування, що ми вважаємо занадто категоричним. Однак і серед учених, котрі підтримують існування криміналістичної характеристики, досить спірним залишається питання щодо її співвідношення з предметом доказування в окремій методиці. Загалом учені пропонують фактично дві думки: а) криміналістична характеристика повністю охоплює зміст предмета доказування, тому немає необхідності в існуванні останнього як частини методики; б) криміналістична характеристика не може замінити предмет доказування, тому обидві частини мають включатись до структури методики. При цьому мало хто заперечує різноплановість наведених категорій. Дискусія йде фактично щодо обсягу даних, які необхідно розглядати в окремій методиці.

Так, Р. С. Белкін вважав, що зміст криміналістичної характеристики повинен охоплювати всі елементи предмета доказування з тими їх особливостями, які характерні саме для розслідування конкретної категорії злочинів. Інше вирішення питання неминуче приводить або до неповноти криміналістичної характеристики, в якій не відображаються певні елементи предмета доказування, що характеризують злочин саме в криміналістичному аспекті, або до дублювання змісту цих двох структурних елементів методики [1, с. 319]. Оскільки надалі автор визнав криміналістичну характеристику «фантомом», з чим погодилось чимало вчених, до структури методик знову почали включати тільки окремий предмет доказування [2, с. 279].

Науковці, котрі підтримують значущість криміналістичної характеристики, залишаються прихильниками викладеної вище позиції Р. С. Белкіна. Наприклад, на думку А. Ф. Волобуєва, є очевидним, що криміналістична характеристика злочинів окремих видів за своєю сутністю – не що інше, як детальна характеристика предмета доказування за окремими категоріями кримінальних справ, своєрідна криміналістична інтерпретація цієї кримінально-процесуальної категорії» [3, с. 15]. З іншого боку, С. Н. Чурилов категорично заявляє про помилковість концепції поглинання криміналістичною характеристикою предмета доказування. На думку вченого, ні теоретично, ні практично сконструювати криміналістичну характеристику механізму злочину, яка містила б дані про всі структурні елементи окремого предмета доказування, неможливо. Відповідно положення про те, що криміналістична характеристика поглинає предмет доказування, не є істинним [4].

На нашу думку, криміналістична характеристика злочинів являє собою опис типових даних про певні елементи, у тому числі й ті, які збігаються з обставинами, що підлягають доказуванню (наприклад час, місце, спосіб злочину). Однак ця система має зовсім інше наповнення. В окремій методиці розслідування її основне завдання є інформативним, ознайомчим. Вона може бути підставою для висунення версій, на підставі узагальнення практики дає слідчому знання про те, якими способами вчиняються подібні злочини, які вони можуть залишати сліди тощо. Однак криміналістична характеристика не дає чіткого уявлення про перелік обставин, які обов'язково слід встановити (доказати) у кримінальній справі, тобто вона не містить і не може містити всіх необхідних даних, що входять до предмета доказування. У свою чергу, функціональне призначення предмета доказування в окремій методиці розслідування полягає саме в допомозі при визначенні завдань розслідування, які обов'язково слід вирішити, інакше розслідування буде проведено неповно. Проте вищенаведене зовсім не означає, що відсутність розділу про окремий предмет доказування у криміналістичних методиках призводить до неповноти й неконкретності наукових і практичних рекомендацій. Вбачається, що якісна характеристика тих елементів предмета доказування у справах відповідної категорії, які характеризують механізм злочину, цілком повно надається в криміналістичній характеристиці. Разом із цим повний перелік обставин, що

підлягають доказуванню, знаходить своє відображення в інших розділах окремої методики, зокрема в характеристиці початкового і наступного етапів розслідування, адже ці частини методики містять рекомендації щодо планування і проведення розслідування у відповідних типових слідчих ситуаціях. У рекомендаціях важливе місце посідає визначення завдань розслідування (обставин, що підлягають встановленню), які і є зовнішнім проявом переліку, разом із іншими, елементів предмета доказування.

Таким чином, вважаємо, що інформаційною базою окремої криміналістичної методики має залишатись криміналістична характеристика відповідного виду (групи) злочинів. У свою чергу, окремий предмет доказування є підставою для виділення обов'язкових для вирішення завдань розслідування і відповідних слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів або їх комплексів (тактичних операцій).

Досить суперечливим у криміналістичній науці є також питання щодо етапів розслідування. Різними авторами у різні часи було розроблено чимало концепцій з даного питання. Причому суперечності існують як у визначенні кількості етапів розслідування, так і в їх відмежуванні. На сьогодні за окремими винятками, науковці виділяють два (початковий і наступний) або три (початковий, наступний, заключний) етапи. Останнім часом в окремих методиках дедалі частіше розглядаються й особливості порушення кримінальної справи, що дає дослідникам підставу говорити про попередній етап (етап дослідчої перевірки).

А. В. Шмонін вважає, що дослідча перевірка становить основу для успішного та ефективного розслідування, однак не є, по суті, розслідуванням злочину, а тому не включається до часової структури окремої методики [5, с. 136]. Із цим твердженням можна погодитись лише частково. Дійсно, перевірна діяльність до порушення кримінальної справи не входить до стадії досудового розслідування. Тому вона не може бути визнана самостійним етапом розслідування. Однак, на наш думку, характеристика специфіки даної стадії кримінального процесу має бути частиною окремої криміналістичної методики принаймні до того часу, поки законодавець надає їй такого важливого значення, як сьогодні.

Прихильники двоетапної структури процесу розслідування вважають, що в окремій методиці достатньо розглядати початковий (з моменту порушення кримінальної справи до пред'явлення обвинувачення) і наступний (від пред'явлення обвинувачення до закінчення розслідування) етапи [3; 6].

Водночас інші вчені аргументують доцільність виділення третього, заключного етапу. Вони вважають, що наступний етап закінчується моментом закінчення процесуальних дій у справі, а заключний містить складання обвинувального висновку та інші заходи, необхідні для завершення розслідування і направлення справи прокурору для затвердження обвинувального акта [1, с. 395–398; 5, с. 137]. Основними аргументами опонентів заключного етапу є те, що процесуальні дії, пов'язані із завершенням провадження у справі, не спрямовані власне на розслідування злочину, збирання і перевірку доказів. Якщо ж з'являється необхідність у проведенні додаткових або повторних слідчих дій саме з такою метою, то це свідчить про невиконання повною мірою завдань судочинства, а отже, виникнення у зв'язку з цим нової слідчої ситуації, що вписується в наступний етап розслідування [6, с. 165]. Із цим можна цілком погодитись.

Таким чином, найбільш обґрунтованим вбачається виділення в структурі окремої криміналістичної методики особливостей стадії порушення кримінальної справи, початкового і наступного етапів розслідування.

Ще одним важливим питанням є співвідношення таких елементів методики, як слідчі ситуації, версії, рекомендації з планування розслідування, тактичні операції, адже одні науковці виділяють усі або деякі з них як окремі структурні частини, а інші – включають до складу етапів розслідування. Друга точка зору вбачається нам більш правильною, однак тільки щодо структури найбільш конкретних методик розслідування, тобто видових, підвидових і комплексних. У свою чергу, структура родових, міжродових і міжвидових методик має відрізнитись.

Узагалі в науковій літературі недостатньо уваги приділено відмінностям у структурі криміналістичних методик різних рівнів. Це призводить до суттєвих труднощів у спробах побудови єдиної структури окремої методики, що, на нашу думку, навряд чи є можливим. Так, Р. С. Белкін підкреслює, що комплекси окремометодичних криміналістичних рекомендацій більшого ступеня загальності, що об'єднують декілька видів і навіть родів злочинних посягань, відрізняються від традиційних окремих методик своєю структурою та змістом. По суті, вони повинні складатись із характеристики підстав комплексування і розкриття особливостей методики розслідування, які зумовлені даною характеристикою і в яких вона проявляється [1]. На нашу думку, це зауваження є цілком правильним. Криміналісти-

чні методики вищого рівня загальності не можуть мати повністю однакову структуру з більш конкретними методиками. Перші мають більше теоретичне, методологічне значення, а другі – конкретне практичне спрямування. Загальні методики містять основні засади побудови конкретних методик, характеристику найбільш загальних особливостей механізму відповідних груп злочинів та процесу їх розслідування. Тут активно використовуються дані інших наук (кримінального права, кримінології, кримінального процесу тощо), формулюються криміналістичні класифікації злочинів, перспективи формування методик нижчого рівня, тоді як у видових, підвидових і комплексних методиках основна увага повинна приділятися виявленню конкретних закономірностей злочинної діяльності відповідного виду, формулюванню прикладних криміналістичних рекомендацій щодо розслідування певної категорії злочинів.

Таким чином, структура методики розслідування великої групи злочинів (родової, міжродової, міжвидової) має відрізнитись від структури видової, підвидової або комплексної методики.

Вбачається, що у методиках більшого рівня конкретності, які умовно можна назвати спеціальними [7, с. 203], немає необхідності у відриві від етапів розслідування наводити типові слідчі ситуації, розглядати особливості висунення версій, організації, планування розслідування. За обсягом та рівнем конкретизації ці методики будуть мати найбільше прикладне значення саме за умови виділення типових слідчих ситуацій, версій і відповідних рекомендацій щодо проведення розслідування у стадії порушення кримінальної справи, на початковому і наступному етапах розслідування.

Також не зовсім вдалою, на нашу думку, є досить поширена в сучасних наукових дослідженнях практика розгляду тактичних операцій як окремого розділу або підрозділу відповідної методики. Уважаємо, що тактичні операції як комплекси слідчих дій і заходів розслідування, що спрямовані на вирішення певного завдання, повинні розглядатись у підрозділах, де наведено типові для даної методики завдання розслідування.

Питання щодо завдань розслідування в криміналістичній методиці досить ґрунтовно досліджувалось А. Ф. Волобуєвим, котрий цілком слушно відзначив, що «тактичним операціям в кожній окремій методиці повинен передувати перелік тактичних завдань, на вирішення яких вони повинні бути спрямовані» [3, с. 106].

Разом із цим слід відзначити, що тактичні завдання розслідування обумовлені предметом доказування, слідчою ситуацією, постають на різних етапах розслідування і залежать від результатів раніше проведених дій, діяльності учасників розслідування тощо. Вони значною мірою обумовлюють особливості планування розслідування злочину. Тому вбачається, що тактичні операції і завдання розслідування мають так само, як і типові слідчі ситуації, версії й особливості планування розслідування, міститись у розділах окремої методики, присвячених рекомендаціям щодо розслідування в стадії порушення кримінальної справи, на початковому і наступному етапах.

Негативно, на наш погляд, слід відповісти на питання, чи має специфіку організація розслідування, взаємодія, профілактична діяльність слідчого залежно від виду злочину. Зазначені аспекти діяльності суттєво відрізняються тільки щодо широкої групи злочинів, тому відповідні розділи можуть бути виділені лише в загальній, але не у спеціальній методиці розслідування. Так, серед питань організації розслідування у спеціальній методиці під час розгляду етапів розслідування знаходять відображення специфічні аспекти планування. Взаємодія слідчого з іншими органами і підрозділами, так само, як і профілактична діяльність, щодо вузької групи злочинів ніякої специфіки не має. Типові причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів, наводяться в характеристиці предмета доказування.

Підсумовуючи викладене, можна зробити **висновки** про те, що структурно загальні і спеціальні криміналістичні методики розслідування відрізняються, що зумовлено їх призначенням і змістом.

Окрема спеціальна криміналістична методика (видова, підвидова або комплексна) як комплекс науково-практичних рекомендацій найбільшого ступеня конкретності, повинна мати чітке прикладне спрямування, застосовуватись безпосередньо у практичній діяльності з розслідування відповідної категорії злочинів. Структурно вона має складатись із таких час-

тин: а) криміналістична характеристика відповідного виду, підвиду злочинів або їх комплексу; б) особливості стадії порушення кримінальної справи; в) початковий етап розслідування; г) наступний етап розслідування; д) особливості окремих слідчих дій. Кожна із виділених частин має свою внутрішню будову, але загалом наведена структура спеціальної методики має бути сталою (єдиною).

У свою чергу, загальна криміналістична методика (родова, міжродова, міжвидова) містить рекомендації меншого ступеня конкретності щодо застосування в слідчій практиці. Водночас вона має більший науковий, методологічний інтерес, є підґрунтям для формування спеціальних методик. Її структура може бути представлена таким чином: а) криміналістична класифікація злочинів відповідної групи; б) зміст та загальний аналіз елементів криміналістичної характеристики злочинів; в) перспективи формування спеціальних криміналістичних методик щодо більш вузьких груп злочинів у межах злочинної діяльності, що розглядаються; г) проблемні питання стадії порушення кримінальної справи про відповідну категорію злочинних діянь; д) проблемні питання проведення розслідування на відповідних етапах; е) проблеми і загальні особливості організації та науково-технічного забезпечення розслідування; є) проблеми і загальні особливості взаємодії та оперативно-розшукового забезпечення; ж) проблеми і загальні особливості використання спеціальних знань; з) проблеми і загальні особливості криміналістичної профілактики відповідних злочинів.

Наведена система елементів загальної методики вбачається оптимальною, але не обов'язковою. Як продукти наукового пошуку та у зв'язку із суттєвими відмінностями в підставах групування злочинів, що входять до об'єкта дослідження, зазначені методики можуть мати дещо іншу структуру залежно від поставлених дослідником завдань та об'єктивних передумов (особливості механізмів досліджуваних злочинів, стан наукового забезпечення та боротьби з ними тощо).

Список використаної літератури

1. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 3. Криминалистические средства, приёмы и рекомендации / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – 478 с.
2. Ищенко Е. П. Криминалистика : учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков ; под ред. Е. П. Ищенко. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Инфра-М, 2005. – 696 с.
3. Волобуев А. Ф. Проблемы методики расследования розкраданий майна в сфере підприємництва : монографія / А. Ф. Волобуев. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 336 с.
4. Чурилов С. Н. Методика расследования преступлений. Общие положения / С. Н. Чурилов. – М. : Юстицинформ, 2009. – 232 с.
5. Шмонин А. В. Методика расследования преступлений : [учеб. пособие] / Шмонин А. В. – М. : Юстицинформ, 2006. – 464 с.

6. Жирний Г. Ю. Структура окремих криміналістичних методик розслідування певних категорій злочинів / Г. Ю. Жирний // Актуальні проблеми сучасної криміналістики // Матеріали науково-практичної конференції (Сімферополь – Алушта, 19–21 верес. 2002 р.) : у 2 ч. Ч. 2. – Сімф. : Доля, 2002. – С. 162–167.

7. Чернявський С. С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Чернявський Сергій Сергійович. – К., 2010. – 610 с.

Надійшла до редколегії 26.10.2011

СТЕПАНЮК Р. Л. СТРУКТУРА ОТДЕЛЬНЫХ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ МЕТОДИК РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Рассмотрены основные подходы ученых по вопросу структуры отдельных криминалистических методик расследования преступлений. На основе анализа научной литературы предложено авторское видение структурного построения криминалистических методик разных уровней.

STEPANIUK R. THE STRUCTURE OF SPECIFIC CRIMINALISTICS METHODS OF CRIME INVESTIGATION

Basic approaches of scientists about question of structure of specific criminalistics methods of crime investigation are considered. On the basis of analysis of scientific literature the authors vision of structural construction of different levels of criminalistics methods of investigation is proposed.